

XVII-XIX ЗУУНЫ ҮЕИЙН МОНГОЛЫН НҮҮДЛИЙН СОЁЛ ИРГЭНШИЛ

Ш.Ганхуяг – МУИС-ийн НШУС-ийн Философийн тэнхимийн дэд профессор

Б.Гантөмөр – МУИС-ийн НШУС-ийн Философийн тэнхимийн багш, доктор

Түлхүүр үг: Манжийн үе, ардын оюун, бичгийн өв уламжлал, хууль, боловсрол, амьдрах хэв маяг, таван хошуу мал

Товч утга: XVII-XIX зууны Манжийн үеийн Монголчуудын мал аж ахуйгаа эрхлэн хөтлөх өвөрмөц арга технологи дээр суурилсан нүүдлийн соёл иргэншлийн салшгүй хэсэг болсон Монгол амьдралын хэв маяг, ахуй ёс, заншил, өв уламжлал, удирдах ёсон, засаг захиргааны зохион байгуулалт, хууль эрх зүй, нүүдлийн соёл боловсролын талаар өгүүлж, нүүдлийн соёл иргэншил нь хөрш зэргэлдээ орнуудын суурин соёл иргэншилтэй хэрхэн зэрэгцэн оршиж байсныг авч үзэх болно.

XVII зууны эхээр хүчирхэгжин Хятадын Мин улсыг түлхэн унагааж, Бээжинг нийслэл болгон төвлөрч улсаа Манж чин улс хэмээн нэрлэсэн тунгус буюу хамниган овгийн нүүдэлчид түүхийн тавцанаа 267 жил оршин тогтносон юм. Манж Чин улс байгуулагдаж байх үест Монголыг Цахарын Лигдэн хаан залж байсан юм. 1755 онд Ойрад Монгол Манжид эзлэгдсэний дараа Монгол орон Манжийн эрхшээлд орж 200 гаруй жил болсон юм.

Гэсэн хэдий ч балар эрт цагаас эзэнт гүрний үеийг хүртэл, түүний дараах Монголчуудын бутралын болон Манжийн үеийг туулж XX зууныг хүртэл Монголчууд бэлчээр сэлгэн нүүдэллэх, нүүдлийн мал аж ахуйгаа эрхлэн хөтлөх өөрийн гэсэн өвөрмөц арга технологи, ахуй ёс, гэр орон, хувцас хэрэглэл, хүнс тэжээлээ боловсруулж, Монгол амьдралын хэв маяг, Монголын нүүдлийн соёл иргэншлээ хөгжүүлсээр ирсэн түүхтэй.

Монголын нүүдэлчдийн төрийн бодлогод бүр эрт Хүннүгийн үеэс өнөөг хүртэл “газар бол улсын үндэс” гэсэн бодлого төрийн бодлогын амин сүнс болж байсан учраас Монголчууд аль ч цаг үед газар нутгийнхаа эзэн байж, газар нутгаа хамгаалахын төлөө амь биеэ үл хайрлан тэмцэж ирсэн түүхтэй.

Үүний зэрэгцээ Монголын газар нутаг бол нүүдлийн мал аж ахуй эрхлэхэд хамгийн тохиромжтой, жилийн дөрвөн улиралд бэлчээр сэлгэн, онгон зэрлэг бэлчээрээр малаа тэжээж ундаалж, үржүүлэн өсгөж ирсэн түүхтэй. Эзэнт гүрний үед монголчууд газар нутгаа тэлэн, харийн орны ахуй ёсонд зохицон, газар газрын уламжлал соёлд хутгалдан шингэж байсан бол Юань гүрэн мөхсөнөөс хойш, ялангуяа Манжийн эрхшээлд орсноос хойш нэг талаас уугуул газар нутгаа хамгаалан тэмцэж, нөгөө талаас нүүдлийн мал аж ахуйгаа урьдын ёсоор уламжлан хөтөлж, ахуй амьдралаа энэ л газар нутагтаа үргэлжлүүлэн жолоодсон түүхтэй. Хэдийгээр Манжийн зүгээс улс төрийн ноёрхол тогтсон ч, газар нутгаа малчин Монголчууд эзний ёсоор хэвээр эзэмшиж байсан юм.

Газар нутаг, малын бэлчээрээ нарийн хуваарилан, нэг нэгнээсээ алс сийрэг нутагладаг нүүдэлчин монголчуудын хувьд эе эвээ сахихад засаг захиргааны өвөрмөц зохион байгуулалт, тэрхүү зохион байгуулалтыг дагалдах эрх үүргийн зааг ялгаа, хатуу дэг ёс чухал үүрэгтэй байсан юм. Монголын газар нутгийг эзлэн түрэмгийлж болох, үндэстний язгуур эрх ашигт хохирол учруулж болох аливаа сөрөг хүчин зүйл бүхнийг нарийн тооцоолж, гүнзгий эргэцүүлэл, бодомж, мэдээ баримтаа чандлан нууцалж, хэлбэрийн хувьд явцуу мэт боловч агуулгын хувьд гүн гүнзгий улс төрийн “алтан хайрцагны” бодлогыг залгамжлан уламжлуулж иржээ. “Улс төрийн бутралын үе болон манжийн ноёрхлын эхний жилүүдэд бидний авч үзэж буй бодлогын гол нууцыг Түшээт ханыхан

өвлөн залгамжилж байсан хэмээн түүхчид үзэж байна. Судлаач Ж.Бор: “Чингис хаан алтан хайрцагнахаа бодлогын нарийн ширийн зүйлээс ил гаргаж хэлсэн нь одоо мэдэгдсэнээр хоёрхон юм. Эхний удаад Тангуд улс сөнөөгүй гэдгийг өглөө бүр надад сануулагтун гэж айлдсан баримт бий. Дараа удаад Алтан улсын цэргийн хүчийг бут цохиж хэрхэн эзэлж авахыг гэрээслэсэн баримт бий - хэмээн тэмдэглэжээ. Харийнхан, ялангуяа манж, хятадууд эл бодлогын нууцыг илрүүлэх гэж цуцалтгүй хөөцөлдсөн боловч, амжилт ололгүй үл таагдах оньсого мэт хэвээр үлджээ”.²⁹

Нүүдлийн соёл иргэншилт Монголын нийгмийн хөгжлийг тодорхойлох нэгэн чухал хүчин зүйл нь бусад аливаа улс орны нэгэн адил өөрийн гэсэн газар нутаг, байгаль цаг уур, ахуй ёсны өвөрмөц онцлогт тохирсон засаг захиргааны хуваарилалт байсан юм. Эрт үеэс эхлэн эзэнт гүрний үед ч түмт, мянгат, зуут, аравтын тогтолцоогоор улс орноо удирдаж ирсэн байдаг. Харин 1691 онд Ар Монголыг Манжийн харъяат болгоод Халхын гурван ханаар толгойлуулсан Түшээт хан, Сэцэн хан, Засагт хан аймгийг засаг захиргааны үндсэн нэгж болгож, Манж Чин улсаас Монголыг захирах гол байгууллага нь Бээжин хотноо байрлах Гадаад Монголын төрийг засах явдлын Яам болсон юм. Аймаг нь шашны талаас тамгатай хутагтын шавь, иргэний талаас хошууд гэсэн засаг захиргааны нэгжүүдэд хуваагдаж байв.

Нийт монголчуудыг улс төрийн талаар нэгдэх боломжийг хаах боох зорилгоор Манж Чин улс хошуудыг жижиглэн олшруулсаар XVIII зууны II хагас гэхэд 125 хошуутай болгосон байжээ. Хошууг Манжийн хааны зарлигаар угсаа залгамжилсан Засаг ноён захирч, хошууны нийт хэргийг тамгын газрын тусламжтайгаар зохион байгуулна. Хошуу доторх үндсэн нэгж нь сум бөлгөө. Манжийн хууль ёсоор сум нь цэргийн насны 150 эрийн тоогоор байгуулагдана. Харин тайж нар суманд захирагдахгүй, тусдаа баг, отог болж байсан аж.

Мөн Монголын шарын шашны анхны тэргүүн Өндөр гэгээн Занабазарт олон ноёд шавь өргөснөөр хутагтын шавийн үүсэл тавигджээ. Ийнхүү эртний эзэнт гүрний үеийн засаг захиргааны цэрэгжсэн зохион байгуулалтаас эрх ямба, албан тушаал эрхэмлэсэн зохион байгуулалтанд шилжсэн байна. Энэ нь Манжийн зүгээс явуулж байсан алба татварын бодлогоос олон талаар хамаарсан юм. Тухайлбал, Манж нар Халхыг эрхшээлдээ оруулаад анхан үедээ монголчуудаас толгой дараалан татвар авалгүй, харин цэрэг, харуул, өртөөний алба, Манжийн хаанд өргөх ёслолын алба буюу есөн цагааны алба зэрэг албуудыг тогтоосон нь цэргийн насны эрчүүдийг олон сар жилээр гэр орноос нь хөндийрүүлж, монгол хүн зоны хөрөнгө хүчийг ихээр цалгардуулан зарсан хэрэг болж байжээ.

Монгол эрчүүд Манжийн цэрэгт явахгүй байх ганц зам нь шарын шашны сахил санваар хүртэн, сүм хийдэд шавилан сууж, лам хувраг болох явдал байсан ба ХХ зууны эхэн гэхэд нийт монгол эрчүүдийн 60 гаруй хувь нь лам болсон байлаа. Манжид Монголын ард түмнээс нийлүүлж байсан гол албууд гэвээс:

1. Манжийн төрд үнэнч шударгын илэрхийлэл болгож бэлэг барих алба,
2. Манжийн хааны мал сүрэг адгуулах, тариа тарих алба,
3. Цэрэг, харуул, цагдаагийн алба,
4. Засаг захиргааны олон албан тушаалтанд зориулах алба,
5. Өртөөний алба

Манжийн ноёрхолд орсон үед монгол хаад ноёдуудын урьдын төгөлдөр эрх мэдэл хасагдан, зөвхөн Манжийн нэгээхэн алслагдсан хошууны засаг ноён мэт болсон юм. Монгол орон гадаад ертөнцөөс таслагдан манж гүрний алс бөглүү хязгаар болов. Хүн ам

²⁹ Монгол Улсын Түүх. УБ. 1998. 79 дэх тал

цөөн, зах зээлийн харилцаа хөгжөөгүй, үйлдвэрлэх хүчин дорой, нүүдлийн мал аж ахуй эрхлэн аж төрдөг, гадаад дотоодын олон давхар дарлалд нэрвэгдэж байв.

Манж Чин улсын үед Монголд гурван төрлийн хууль үйлчилж байв. Үүнд:

1. Манж Чин улсын хууль,
2. Гадаад Монголын төрийг засах Яамны хууль
3. Халх журам: 1709-1795 оны хооронд Халхын ноёд, төр, шашны томоохон зүтгэлтнүүд эртний уламжлалт Их хуралдайг санагалзан 20 гаруй удаа янз бүрийн газар чуулан хуралдаж, монгол түмнээ нэгтгэн уламжлалт Монгол төрийн жолоон дор оруулах зорилгоор энэхүү хууль цаазын бичгийг боловсруулжээ.

Монголчууд эрт дээр цагаас нүүдлийн ахуйд амьдрахдаа суурин соёл иргэншилт ард түмний бүтээсэн материаллаг болон оюуны соёлын бүтээлийг байнга хэрэглэж өөрсдийн амьдралын зайлшгүй хэрэгцээний нэг хэсэг болгож ирсэн нь нүүдлийн ба суурин соёл иргэншилт ард түмний өөр хоорондоо байнга харилцаж байхын үндэс болж байсан ч XIX зууны сүүл XX зууны эхэн хүртэл монголд нүүдлийн мал аж ахуй ноёрхож, үүнтэй уялдан нүүдлийн соёл давамгайлж ирсэн юм.

Монголчуудын үндсэн орон байр нь эртний ёсоор эсгий гэр хэвээр байсан боловч XVI зууны үеэс гэрийн төрх хэлбэр, хэмжээ дамжаа эртний үеэс нэлээд өөрчлөгдөж, гэрийн хана туурга, унь тооно, хаалга үүд зэрэг хэсгүүд боловсорч нарийсан, нүүж тээхэд улам хялбар, тохилог дулаан болжээ.

XVII зууны эхээр Монголын өмнөд хэсгээр явсан Мин улсын түшмэл Сяо Дахэний тэмдэглэсэнээр³⁰: “Монголчууд сайн морийг бусад малаас илүү хайрлан, эрт оройгүй арчлан тэжээж, дэл сүүлийг нь засна. Энгийн хэрэгт унахгүй, гагцхүү сайн бордож байгаад, анг гөрөө хийх, дайн байлдаанд л унана. Аливаа агт намрын эцэс болоход цөм таргалах тул энэ үед дэндүү давхиулбаас хатуужаагүйн улмаас агт даруй үхнэ. Өдөрт хорь гучин газар давхиулан хөлсөлсний дараа оройжин, эсвэл бүр үүр цайтал үсэрч харайлгалгүй хоёр хөлийг нь тушиж уясны эцэст бэлчээрт тавина. Гурав, тав, есөн хоног өдөр бүр ийнхүү сургасны эцэст агтны тарга зоо нуруундаа хурж, гэдэс нь чангаран, хатуу чийрэг болж, улмаар хичнээн ч давхиулсан амьсгаа давхцахгүй, тэжээл унд багатайгаар 7-8 өдөр явсан ч хүч сайтай байдаг байна.

Монгол хүмүүсийн ууж идэх зүйл урьдын адил голдуу мах, цагаан идээ байжээ. Монголчууд дээд, доод үгүй цөм урт нарийхан ханцуйтай, нударгатай дээл өмсөнө. Дээлэндээ жижиг хажлага гаргаж, барс, ирвэс, халиу, булга, минж зэрэг амьтны үнэт үсээр эмжиж байв. Голдуу булганы үсээр хийдэг, хоёр мөр рүү унжуулан өмсдөг дэвүүр хэлбэртэй зах гэдэг тусгай нөмрөг байжээ. Баян чинээлэг хүмүүсийн дунд хятад торго, дурдан, ангийн үнэт арьсаар хийсэн гоёмсог хувцас нэлээд дэлгэрч байсан аж. Монгол хүмүүс морь унаж, ан агнахад тохиромжтой гутлыг эр эмгүй өмсөнө. Малгай, гутал, дээл зэрэг бүх хувцсыг эмэгтэйчүүд оёно.

Монгол нүүдэлчид олон зууны туршид мал аж ахуйг сонгодог хэлбэрээр эрхлэн амьдарч түүх соёлын нугачаанд бүдрэлгүй ирсний гол нууц нь Төв Азийн нутагт тохирсон нүүдэллэн аж төрөх ёс нүүдлийн соёл иргэншлээ суурьшлын соёл иргэншлийн сайн зүйлээр зохистой баяжуулж хөгжүүлэх ухаанаар үе удмаа сурган хүмүүжүүлж чаддаг оршино. Монголчууд малаа дагаж түүнийхээ шим буянаар амьдралынхаа бүхий л хэрэгцээг хангадаг бөгөөд тэдний хувьд боловсролын хэрэгцээ түүнийг олж авах арга

³⁰ Сяо Дахэн. “Монголын зан заншлын тэмдэглэл” // Хэл, уран зохиол, түүх. 1960. №2

хэлбэр нь цөм тэдний “нүүдэлчин ахуй”-гаар нь тодорхойлогдож, түүнийхээ хүрээнд багтдаг. Өөрөөр хэлбэл, амьдралд шаардагдах бүхий л мэдлэг боловсрол, дадлага чадварыг амьдралын орчноосоо эзэмшиж байсан бөгөөд нүүдэлчин соёл иргэншилт малчдын өдөр тутмын амьдрал нь тэдний хувьд өөрөө бүхэл бүтэн сургууль байлаа.

Нүүдэлчин ахуйн хүрээнд хүн өөрөө байгалийн нэг салшгүй хэсэг байж, түүнийг хамгаалан хөгжүүлж, өргөжүүлэн баяжуулж түүнийхээ хүрээнд өөрөө хөгжиж, соёлын үнэт зүйлийг бүтээн хойч үедээ дамжуулан өвлүүлж иржээ. Энэ үеийн монголчуудын хүнээ хөгжүүлэх философи сэтгэлгээний онцлог нь хүнийг нийгэм-байгаль, системийн гишүүн болгохын нь хувьд түүнд тогтсон ёсонд нийцүүлэн засч хөгжүүлэх хэлбэрээр хөгжсөнд оршино. Үүнээс үүдэн монголчуудын “засахуйн билэг сургаал” бүрэлдэн тогтсон байна.²⁶

Монголчуудын хүнээ төлөвшүүлж, хөгжүүлдэг эмпирик туршлагаас үүдсэн мэдлэг нь хүнийг байгаль экологийн нэгэн хэсэг болохын хувьд түүнийг хамгаалан хөгжүүлж, түүний хүрээнд өөрөө хөгжиж дэвшдэг философи сэтгэлгээнд үндэслэсэн байна.

Монгол нүүдлийн соёл боловсрол гэдэгт онгон байгаль, таван хошуу мал, хот айл, саахалтаар хамтран аж төрөх харилцаа, хамтран хөдөлмөрлөх уламжлал, бэлчээрээр мал маллах уламжлалт ухаан, малчин айлын гэр бүл дэх харилцаа, ардын оюун, бичгийн өв уламжлал зэргийг хамруулж болно. Эдгээр хүчин зүйл нь өөр өөрийн бие сэтгэхүйн онцлог хөгжлийг бий болгохын зэрэгцээ монгол хүн төлөвшин хөгжих үндэс мөн гэлтэй.

Хүмүүжүүлэх хүчин зүйлд нь байгаль орчин, эх хэл, ёс заншил, урлаг, ардын аман зохиол /магтаал, зүйр цэцэн үг, оньсого, үлгэр домог, ерөөл/ зэрэг орно.

Хүмүүжүүлэх арга нь биеэр үлгэрлэх, ухамсарлуулан зөвлөж сургах, итгүүлэн ятгах, шаардан захирах, дасгал сургууль хийлгэх, хэл яриаг шүүн сургах, магтаж ерөөх, шагнан урамшуулах, зэмлэн шийтгэх, хориглох, сүрдүүлэн айлгах, ичээх, шивших, учирлан гуйх гэх мэт байдаг байна.

Эдгээрээс хамгийн өргөн хэрэглэгддэг нь дараах хоёр юм. Үүнд:

-Биеэр үлгэрлэн сургах аргад хүмүүжүүлэгч эцэг эх, төрөл төрөгсөд, айл хөршийн хоорондын харилцаа холбоо гол үүрэгтэй. Эрт үеэс монголчууд гэр бүл овог аймаг доторх элдэв муу харилцааг жигшин, төвшин харилцааг эрхэмлэн үзсээр ирсэн. “Загас ихтэй нууранд шувуу олон, зан сайтай айлд нөхөд олон”. Төрсөн хүмүүс эвгүй бол түмний шившиг” хэмээх сургаалийг санан гэр бүлийн гишүүдийн харилцаанд байнга анхаарал тавьж, өөрөө буюу өрөөл бусдыг үр хүүхдээ үлгэрлүүлэх арга ухааныг цуцалтгүй сэдэж хэрэглэж иржээ.

-Монгол гэрийн дотор тогтсон хөдөлмөрийн хуваарь байх бөгөөд эмэгтэй хүүхдийг ээж нь, эрэгтэй хүүхдийг аав нь дагуулан бага наснаас нь ажил хөдөлмөрт сургадаг уламжлал тогтжээ. Гэр бүлийн хүмүүжлийн хүрээнд ахмад хүнийг хүндэтгэх, байгаль дэлхий, уул ус, гал голомт мал сүргээ хайрлан хамгаалж хөгжүүлэх, найз нөхөд бусад хүмүүстэй эвтэй найртай хандаж шулуун шударга, үнэнч зан чанарыг эрхэмлэхийн чухлыг байнга сургаж зөвлөн ийм ухамсар, сэтгэлгээ төлөвшүүлэхийг зорьдог байжээ.

Өөрөөр хэлбэл, өрх гэрийн боловсрол нь өрхийн гишүүдийн харилцаа, тэдний зан заншлаар уламжлан гэр бүлийн хүрээнд бие хүн төлөвших үйл явц бөгөөд нөгөө талаас өрхийн насанд хүрэгчдээс айл гэрийн амьдралын хэвшлээр дамжуулан хүүхдийн боловсрол, төлөвшилд үзүүлэх нөлөөллийг хэлэх бөгөөд энэ нь хүүхдийг амьдралд сургах, нийгмийн харилцаанд бэлтгэх гэсэн эцэг эхийн эрмэлзлээс үүдэн яваандаа тодорхой чиглэл зорилго систем, дэс дараалалтай болжээ.

Эртний монголчуудын уламжлалт түүхийн мэдлэгийг аман үлгэр, домог туульсын хэлбэрээр залгамжлан хадгалагдсаар эцэстээ бичигт бууж байсан юм. Тухайн үеийн

²⁶ Дорж Д. Монголчуудын менежмент сэтгэлгээний хөгжлийн онцлог // Bulletin the LAMS News information on Mongol studies 1998 №2 54 дэх тал

монголчуудын түүх бичлэгийн нэг үндсэн хэлбэр нь тайж язгууртны удам угсааны залгамжийг харуулсан “угийн бичээс” билээ. Гэвч тэр үеийн гэрийн бичмэл бидний үед уламжилж ирсэн нь бараг үгүй. Харин XVII-XVIII зууны монголын түүх бичлэг, хятад, перс түүхчдийн бүтээлд дурьдагдан үлдсэн нь бий.

Манжийн эрхшээлд байх үеийн Монголын сургууль боловсрол нь иргэний, шашны, манжийн гэсэн үндсэн гурван чиглэлээр явагдаж байв. Иргэний сургалт нь хамгийн сайн бичгийн хүнийг сонгон гэрийн багшид шавь орж, үндэсний бичиг үсэг, тоо бодлогод суралцах байдлаар явагдаж байжээ. Халхын буухиа өртөө тутамд 4 хүүхдийг монгол бичиг үсэгт сургаж байсан гэдэг³¹.

Эртний уламжлалт гэр сургууль Монголд бүр XX зууны эхэн хүртэл хадгалагдсаар байв. “Монголчууд бичиг үсэгтэй хүнийг “багш” хэмээн өргөмжлөдөг. Бичиг эрдэм сурч байгаа хүнийг “шавь” гэнэ. Шавь нь багшаар бичиг ном заалгаж эхлэхийн өмнө хонь, сархадаар бэлэг барьж мөргөнө. Үүнээс хойш өдөр бүр уулзахдаа зөвхөн мөргөж ёсолно. Бичиг үсэг сурч уншдаг болмогц багшдаа нэг саарал морь, нэг цагаан хувцас барьж талархана”³².

Манжийн захиргааны албан хаагчдыг бэлтгэх зорилготой цөөн тооны манж сургууль байгуулагдаж, монгол, манж хэл бичиг, хууль цаазыг голлон сургаж байв. Мөн Бээжинд харвах, намнах, манж монгол хэл бичиг үздэг сургууль байгуулж, монгол ноёдын цөөвтөр хүүхдүүд Бээжинд суралцаж байжээ.

Манжийн сургуулиас гадна Цэцэн хан аймгийн Тогтохтөр ван өөрийн санаачлага, зардлаар 300-аад хүүхдийн сургууль байгуулж, монгол ухаан, ахуй ёсонд сургаж байжээ.

XVII-XIX зуунд сүм хийд олноор байгуулагдан, хот суурин газар хөгжихийн хамт монголчуудын соёлын нэг өвөрмөц үе эхэлжээ. Монгол үндэсний гэр барьж байгуулах арга ухаан байнгын суурьшсан хүрээ хийдийн шаардлагад зохицон хөгжих болсон. Үүний зэрэгцээгээр хүрээ хийдэд монгол ноёд хятад маягийн байшин барилга бариулж байснаас гадна хятадын худалдаачин манжийн эрх баригчдын сууж байсан шавар чулуун барилга сууц бий болжээ. Түүнчлэн төвдийн нөлөө хүчтэй байсны улмаас XVIII зууны дунд үеэс монголд давхар (хоёр эсвэл гурав) барилга буй болжээ.

Ийнхүү суурин соёл иргэншлийн шинж илрэлүүд нүүдлийн нийгэмд өөрийн гэсэн өвөрмөц онцлог төрхтэйгээр, өөрөөсөө аяндаа урган гарч байсан нь нүүдлийн нийгэм, суурин соёл иргэншлийн давалгаанд өөрийн гэсэн хариултыг өгч чадах чадвартай болохыг харуулж байна. Ер нь аль нэгэн улс үндэстний эрхлэх аж ахуй түүнийг дагалдах амьдралын хэвшил, улмаар нэг нь нөгөөтэйгөө хэрхэн харилцаа холбоотой байх нь айл зэргэлдээ хөрш улс үндэстний хөгжлийн уруудалт, өсөлтийн хэр хэмжээ, улс төрийн бодлогын чиг шугам зэрэг өдий төдий хүчин зүйл, нөхцөл байдлаас шалтгаална.

Abstract

The article describes the indivisible aspects of Mongolian nomadic civilization such as Mongolian nomadic life style, tradition, cultural heritage, management principles, administration structure, legislation system, nomadic education, which were based on remarkable method and technology of cattle breeding during XVII-XIX century of Manju period. The paper discussed how Mongolian nomadic civilization existed with sedentary civilizations of neighboring countries during the period.

³¹ Монголын түүх, УБ 2001. Х.229

³² Сяо Дахэн. “Монголын зан заншлын тэмдэглэл” // Хэл, уран зохиол, түүх. 1960. №2

Ном зүй

1. Бира Ш., БНМАУ-ын түүх, соёл, түүх бичлэгийн асуудалд. УБ. 1977
2. Дорж. Д. Монголчуудын менежмент сэтгэлгээний хөгжлийн онцлог // Bulletin the LAMS News information on Mongol studies 1998 №2
3. Жүгдэр Ч., Монголын нийгэм-улс төр, философийн сэтгэлгээний хөгжил. УБ. 2006
4. Монгол Улсын түүх, УБ. 1999
5. Монгол Улсын түүх, 2,3-р боть, УБ. 2004
6. Монголын түүх, УБ. 2001
7. Монголын түүхийн хураангуй хэрэглэгдэхүүн, 4-р дэвтэр, УБ. 1995
8. Нямбуу Х. "Монгол хувцасны түүх" УБ. 1993
9. Гантөмөр.Б. Нүүдэлчдийн нийгмийн байгууллын хөгжлийн онцлог. УБ. 1998
10. Ганхуяг.Ш. Соёл иргэншил дэх байгалийн ба соёлын хүчин зүйлийн хамаарал УБ. 2004